

תרביץ

ויכוחביןשד"ללאייכנבוים

Author(s): ראובן גולדברג

Source: *Tarbiz* / טבת תשכ"ט (טברת שנייה, חוברת שנייה), pp. 175-180

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies/](#) "

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70023922>

Accessed: 28/06/2013 01:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies/ " is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* /.

<http://www.jstor.org>

ויכוח בין שדל לאייכנבוים

מאת ראובן גולדברג

באוסף ד"ר אברהם שרון של הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית נמצא מכתב־מאמר פולמוסי של המשורר והמתימטיקאי המפורסם בזמנו, יעקב אייכנבוים (1796–1861), בו הוא מטיח דברים קשים מאוד נגד אחד מגדולי הדור בזמנו, הריהו ש.ד. לוצאטו (שד"ל, 1800–1865). המאמר משתרע על $6\frac{1}{2}$ עמודים גדולים כתובים על ניר עבה בכתב־יד עצבני, שלא בכל מקום ניתן בקלות לפיענוח¹, והוא מסכם וויכוח פומבי ארוך, שנמשך כמעט עשר שנים, והיו מעורבים בו גם חכמים אחרים מבני דורם. והמעשה שהיה כך היה:

בשנת 1833 יצא בפראג ספרו של ר' אברהם אבן עזרא (להלן: ראב"ע) "יסוד מורא". בסוף שער י"א של הספר יש מאמר הנדסי קשה על סגולותיו של המספר 10, שרוב המפרשים הודו, כי לא ירדו בו לעומקם של הדברים. המביא לדפוס והמהדיר, זלמן שטרן, כתב על מאמר זה כדברים האלה: "דע! מכאן עד סוף השער כל הדברים הנאמרים בו אין להם מובן כלל. וכל הלשון כפי הנדפס לפנינו אין לו שחר... אחת מחמת סכלות המדפיסים שנית מפני שקצר דבריו (הראב"ע) יותר מדאי (!) כמנהגו, גם נמצאים בו דברים שהם שקר גמור לפי מופתי ההנדסי"². וכאן מביא המהדיר גם את דבריו של בר סמכא יותר גדול ממנו, יצחק שמואל ריגיו (יש"ר) מגוריצייה (1784–1855), שבחסותו יצא הספר, המסכים עמו, כי אמנם דברי הראב"ע סתומים וחתומים, אבל אין הוא יכול להעלות על הדעת "לייחס אל הרב השלם ז"ל (הראב"ע) העדר ידיעה או העלם דבר מה וכו'. לא נשאר לנו לומר רק אחת משתים, או שנפלו טעויות לרוב בכל הדפוסים אשר לפנינו מחמת סכלות המדפיסים וכו' או שהראב"ע בחר גם פה כדרכו בלשון סתרים וחדות".

מאמר זה שימש אתגר לרבים מחכמי ישראל בתקופה ההיא. אחד מהם היה בצלאל שטרן (1798–1854), מי שהיה תלמידו וחברו בעבודה של יוסף פרל בטארנופול, ומשנת 1829 מנהל בית־הספר באודסה, שאמנם לא כתב כמעט שום דבר, אבל היה מלומד גדול ובקי בחכמת היהדות ובחכמות כלליות. מאחר שהוא עצמו לא ידע לפתור את דבריו הסתומים של הראב"ע, הפנה אליהם את תשומת לבו של "ידידו המשורר המצוין המשכיל מו' יעקב אייכנבוים נ"י", שאם כי לא למד בשום בית־ספר, היה מפורסם בתור מתימטיקאי יוצא מן הכלל, בעל מוח חריף ותפיסה מהירה, "אולי ימצא בו פשר דבר". אייכנבוים האבטוידאקט גילה את הרמזים המרובים, שהראב"ע היה רגיל להשתמש בהם בכל כתביו, ופירש את

1. אלמלי הצירים המדויקים המלווים את המאמר והחתימה בסיפו הייתי סובר, כי לפנינו טיוטה. כי באותו אוסף נמצא מכתב אחר, קטן אמנם, לרש"י פין, כתיב בכתב יד יפה וברור, את שיריו נהג אייכנבוים לכתוב בכתב מרובע.

2. "יסוד מורא", דף מ', עמ' ב', בבאור "לויית חן", סימן (נ"ז).

המאמר פירוש נכון וברור. "אחר ימים מעטים — אחר ימים מעטים — כותב שטרן לשמואל ליב גולדנברג, מו"ל ה"כרם חמד" — הגיעתני תשובתו בכתב... וארא כי עלתה בידו לבאר את כל הסתום במאמר הזה לאמיתו"³.

מכתבו־פירושו של אייכנבוים היה מונח בכתב־יד אצל שטרן במשך שנתים, מאייר תקצ"ו עד תמוז תקצ"ח, בלא שהוא או הכותב בעצמו חשבו לפרסמו ברבים, עד שהגיעה לידי חוברת ב' של "כרם חמד" (ווינה תקצ"ו), שבה נדפס פירושו של שד"ל לאותו שער י"א של "יסוד מורא" (עמ' 70—80). הפירוש לא ישר בעיניו של שטרן והוא שלח לשל. גולדנברג את פירושו של אייכנבוים בצירוף מכתב ממנו, חתום בשם "פלוגי אלמוני"⁴, שבו העז לומר על שד"ל דברים אלה: "ועמדי משתומם לראות איך משכיל כמוהו טועם לו דברי ריק וחסרי טעם ומתברך באלהי אמן לאמר: 'ברוך ה' כי גילה לעיני נסתרות בני קדם'. הן אם נעבור על דבריו בביאור המאמר ההוא נראה איכה הפך מישרים לעקלקלות והחכם הקדמוני (הראבי"ע) יראה לפי פירושו כדובר מהתלות ולא סדרים". ולאחר שהקשה חמש קושיות־תמיהות על פירושי שד"ל, הוא מסיים, כי "אינו מאמין, שהחכם המבאר חשב בתם לבבו, כי מצא על נכון כונת הרב במאמרו זה. לא כן ביאור ידידו מו' יעקב אייכנבוים נ"י, כי הוא הסיר כל מכשול מעל פני המאמר כולו וכו'". לפיכך החליט לשלוח העתק המכתב של ידידו "אות באות" למען קהל חוקרי כל סתום, ויותר למען החכם מו' שד"ל אשר אני בוטח בטירת לבבו. כי ילבש שמחות וגיל בראותו כי שגה ברואה וכי נמצא יושר דברי אמת בצפוני קדמוניות, יען זאת תורת תם דרך וישר נפש כמוהו לאמר לאמת: צדקת, ולעולתה: גשי הלאה, גם אם בנפשו תמצא". דברים אלה יחד עם פירושו של אייכנבוים נדפסו ב"כרם חמד", חלק ד' (פראג תקצ"ט, עמ' 113—121), שנערך באופן בלתי רשמי על־ידי החכם ש. י. רפאפורט (שי"ר), או רבה של טארנופול, ובו נדפסו דברים הרבה, שיכלו לגרום לתרעומת קשה של שד"ל.

על פירושו של אייכנבוים באה הסכמה כללית: הראשון היה, כאמור, שטרן; ועוד באותה שנה (תקצ"ט), שבה יצא ה"כרם חמד" חלק ד', כתב מ. יוסט ב"איוראעליטישע אנגאלן", "כי אייכנבוים העיר מאמר הראבי"ע אל נכון אשר עד היום לא הבינו אותו ויגלו בו פנים שלא כהלכה"⁵, ("welche bisher ganz mißverstanden worden") כלומר: אייכנבוים היה הראשון שהבין את דברי הראבי"ע והצליח לפרשם פירוש נכון. לאחר שנה יצא הספר "יסוד

3. "כרם חמד", שנה ד' (פראג תקצ"ט), עמ' 113.

4. על העובדה ש"פלוגי אלמוני" הוא בצלאל שטרן, מעיד ארוז ("המליץ", שנה ג', גל' 3, דף 43) ואליקום המילזאהגי: "והנה בעל החתום בשם פלוגי אלמוני נודע לכל באי שערי בראד, שערי אדעססא, שהוא החכם רחב המדע, מו"ה בצלאל שטרן" (קרית ספר, XVII, 93, הערה 30, מובא ע"י מר ג. קרסל).

5. *Israelitische Annalen*, I (1839), No 26, S. 204. הדברים מובאים בתרגומו של אייכנבוים

ממאמרו הנ"ל בכתב יד, הנמצא באוסף ד"ר א. שרון.

מורא" בתרגומו הגרמני של קרייצנאך, ובהקדמה כתב המתרגם, שפירושו "הברור לעין כל" של אייכנבוים עזר לו להבין את דבריו הסתומים של אבן עזרא. ואף הוא הביע את תקוותו, כי חכם אוהב-אמת כשד"ל יודה, בלא שום ספק, שפירושו של זה הוא הנכון ולא שלו.⁶ קטע זה מן ההקדמה הביא גם יוסט ברצנזיה שלו על התרגום הנ"ל ב"אננאלן" ועוד פעם הביע את הסכמתו המלאה לפירושו של אייכנבוים.⁷ באותו גליון ובאותו עמוד של ה"אננאלן" נדפס גם מאמרו של שד"ל, שתורגם מאיטלקית לגרמנית ע"י העורך, שבא בתור תשובה לדבריו העולבים, כביכול, של מ. יוסט מלפני שנה (המוכאים למעלה), שלא היה יכול, כמו שהוא עצמו אומר, שלא להגיב עליהם. לדבריו האנונימיים של שטרן הוא מתיחס בזלזול גמור.⁸ במאמר זה משתדל שד"ל להוכיח את יתרון ביאורו על זה של אייכנבוים. ועל אף סמכותו ומעמדו בספרות העברית, אף על פי שהיה ידוע כאיש ישר ואוהב אמת — לא זכה בשלב זה בוויכוח.

קודם כל לא טמן אייכנבוים עצמו את ידו בצלחת. ההסכמה הכללית לפירושו מצד חכמים שונים ורחוקים זה מזה עודדה אותו להשיג על שד"ל ולהתנגד לו בגלוי, בתקיפות ובאופן ישר — דבר, שקודם-לכן אולי לא היה מעז לעשותו. לאחר שקרא את מאמרו הגרמני של שד"ל, כתב אף הוא באותו עתון מאמר גדול בגרמנית, שבו הוסיף להוכיח את אמיתות פירושו.⁹ ומעניין: בהערה למאמר זה מודיע העור מ. יוסט שבזה הוא מפסיק את הוויכוח, כלומר: נתן רמז דק לשד"ל, שלא יקבל את דבריו בעניין זה וחסם לפניו את הדרך לתשובה.¹⁰

ולא זו בלבד. באותו זמן בערך מודיע קרייצנאך ב"ציון"¹¹, שהפרופיסור טרקווס מפאריס

"Sehr erwünscht war mir die Erläuterung welche H. Eichenbaum im vierten Band .6 des Kerem Chemed über die geometrische Stelle im elften Capitel gegeben. Sie ist so augenscheinlich richtig und genügend, daß der Wahrheit liebende H. Luzzato gewiß gerne die Erklärung derselben Stelle, welche er im zweiten Theil des Kerem Chemed gegeben hat, zurücknehmen wird." — *Jesod Mora*, Frankfurt a.M., 1840, Vorwort, S. 6.

"Herr Dr. Creizenach hat nämlich... gewiß nach sorgfältiger Prüfung, die Er- .7 klärung des geistvollen Eichenbaum in Odessa, zu der mathematischen Stelle unseres Textes... als die allein richtige erkant, und in der Uebertragung mit aufgenommen" — *Israelitische Annalen*, II (1840), No 8, S. 75

"Auf diese Träumerei hin wagt nun ein Anonymus im Jahre 1839 einen *Namen*, .8 welcher schon 15 Jahre vortheilhaft bekannt ist, herabzusetzen, und solcher *Anonymus* konnte in einer gelehrten Zeitung Glauben finden". — *Ibid.* S. 76. (ההדגשה במקור)

Ibid., III (1841), No 11, SS. 85–86, No 12, SS. 91–92 .9

10. לכן אפשר התכוון ארו באמרו, כי יוסט לא אבה להדפיס את דבריו של שד"ל "והשיב שנכונים דברי אייכנבוים ואין להשיב עליהם" ("המליץ", שנה ג', גל' 3, דף 42).

11. שנת תר"א, סוף חוברת כסלו, עמ' 48.

כתב לו, כי מצא בספרייה המלכותית כתב יד של "ספר המספר" להראב"ע, "ונמצאים בו רוב דברי המחבר בשער י"א לספר יסוד מורא מבוררים יפה כפי פירושו הח' אייכענבוים". שד"ל לא היה בדרך כלל מן "הנעלבים ואינם עולבים". מאגרותיו אנו יודעים, כי הוא חשב את עצמו גדול מאחרים ורודף שלום יותר מאחרים, ומובן, כי לא סבל ששיגו עליו. דבריו האחרונים של קרייצנאך, ואפשר, גם הערתו של יוסט, העליבו אותו והרגיזוהו במקצת. הוא כתב מכתב מלא תרעומת אל הראשון ובו הוא מודה אמנם בגלוי "ובקול רם", שאינו מהנדס ואינו בקי בחכמות למודיות, "וידעיתו בהן קצרה מאד, גם נראה לו, כי החכם אייכענבוים מלומד בהן יותר ממנו הרבה". ואף מוכרח הוא להודות, שבכתביד אחד של הראב"ע, שנמצא תחת ידו, "יש שם ג"כ צורה שצייר החכם אייכענבוים". — ואף-על-פי-כן אינו רוצה בשום אופן לבטל את דעתו ולהסכים לו. והוא מוסיף: "אך בהבנת דברי הראב"ע נראה לי כי תהלות לאל עליון וכו' הצלחתי יותר ממנו", והוא פונה בקובלנה שלמה אל העורך: הוא, קרייצנאך, הרי יודע ומכיר אותו, ש"אוהב אמת הוא וההודאה על אמת איננה לו כמשא כבד", אך להודות על מה שלא חטא אין הוא יכול. הוא משתומם עליו, על קרייצנאך, שלאחר כל מה שכתב דן והסביר ופירש ב"אננאלן", חוזר זה וכותב: "מבוררים יפה כפי פירושו החכם אייכענבוים" כאילו הוא היה הראשון אשר דלתות נחושה ושבר וברית ברזל גדע, ומן שד"ל אשר קדמו תתעלם. כאילו היו דבריו בטלים ומבוטלים"¹². יתכן מאד, ששד"ל היה משוכנע, כי פירושו הוא באמת הנכון, אבל לאייכנבוים, שכולם הסכימו לו. היה יסוד מספיק לחשוד בשד"ל, שהוא יודע שטעה, אלא שאינו רוצה להודות בכך מתוך יהירות וגאווה יתירה. ועכשיו אנו יודעים מה שאפשר שאייכנבוים עצמו לא ידע אז, שגם ר' אליקום המילזאהגי מברודי (ראב"ה), זה שהשיג על צונץ ועל ש"ר, פירש את דבריו של הראב"ע, ופירושו התאים התאמה גמורה לזה של אייכנבוים, ואלה דבריו: "ונשתוממתי בראותי שכל מה שכתבתי בשנת תקצ"ד על פרק י"א הנ"ל הכל כתב כאן (ב"כרם חמד") אייכענבוים באיגרת הנ"ל"¹³. ולפירוש זה הסכים גם המתמטקאי המפורסם, המר"ל של "הצפירה", ח.ז. סלונגימסקי, כשבא בשנת תקצ"ו לברודי והמילזאהגי הראה לו את פירושו¹⁴. וזה האחרון אף הוא כתב לשד"ל והעיר לו, כי טעה בביאורו. ואף-על-פי-כן החזיק שד"ל בשלו. ולא עוד, אלא שלדבריו "הצליח יותר ממנו", מאייכנבוים.

מובן, שעקשנותו זו של החכם האיטלקי ויחסו, שנראה כבלתי הוגן ושאפשר היה לראות בו צל של זלזול מצדו אל משכיל רוסי אבטוידאקט, הרגיזו את אייכנבוים והוא החליט להוכיח במאמר מיוחד לעיני כל את "גבהות רוחו וזדון לבו" של לוצאטו המפורסם בתור "אישי-אוהב-אמת". הוא אסף את כל הפירושים, שלו ושל שד"ל, העמידם זה לעומת זה — יקראו הקוראים וישפטו! — ושלח אותם אל ש. ל. גולדנברג על מנת להדפיסם ב"כרם חמד".

12. "צינץ", שנת תר"א, חוברת ניסן, עמ' 117.

13. "קרית-ספר", יו, 93, הערה 30, מובא על-ידי מר ג. קרסל.

14. שם, שם.

"וייהי בראותי — כותב אייכנבוים במכתבו־מאמרו שבאוסף ד"ר א. שרון — כי אין דבר מהם גם בחלק הששי וגם בחלק השביעי מכרמו, שאלתי את פיו בכתב לאמור: מדוע ננעלו שערי ספרו לפני דברי? וישב לי, כי לא בו העון, כי בשומו את באורי בחלק הרביעי, היטב חרה לשד"ל הדבר הזה, והוא גאלדענבערג לא שת אליו לבו, ואף המדפיס ר"מ לנדאו התל בו ויעש עמו מעשים אשר לא יעשו בהדפסת הכרם השביעי. עכ"אם יש את נפשי אשלח לו שנית את דברי וכאשר לא ידפיס את כרמו בדפוס הנ"ל על אודות הפשעים אשר פשע פעמים רבות נגד המביאים דבריהם לכרמו, לכן אהי בטוח כי אין נגרע מכל אשר אומר דבר; זה עשיתי ואשים ואשלח לו, זה כחמש עשרה (צ"ל: כחמישה עשר) ירחים, את אשר שאל מאתי, והנה עתה שב רוחו אל האלהים והעתקות נשאר עוד טמונות, ואין ספק כי מאת שד"ל היתה נסבה להסתירן, למען לא תגלה ערותו בקהל העברים".

שני העתקים של המאמר הלכו אם כן לאבוד, לדעת אייכנבוים, באשמתו של שד"ל, שהשתדל להסתירם, "למען לא תגלה ערותו בקהל העברים", ולפי ש. ל. גולדנברג באשמתו של המדפיס ר' משה לאנדא שהרשה לעצמו לעשות "מעשים אשר לא יעשו" בתוך "כרמו", ולפיכך החליט לעבור לדפוס אחר, אולם המות הקדימו (בשנת 1846). — ואמנם לא רק האשמותיו של אייכנבוים יש להן יסוד חזק, כפי שראינו, אלא אף הצטדקותו של גולדנברג יש לה על מה לסמוך: ר' משה לאנדא, בנו של ר' יחזקאל לאנדא, בעל "בדוע ביהודה", היה אף הוא יהודי בר אורין, בעל "מערכי לשון" ו"מרפא לשון", ראש הקהלה בפראג, מעורה בחיי החברה ופעיל בעניני התרבות של קהילתו ושל תקופתו. בשנת תקפ"ד—תקפ"ה אף ערך את "בכורי העתים", שקדמו ל"כרם חמד", ולא מן הנמנע שהיה לו גם חלק בהוצאת ה"כרם חמד". על כל פנים למדים אנו מתשובתו של גולדנברג לאייכנבוים, שרמ"ל לא היה "מדפיס" סתם בלבד, אלא "התעניין" התעניינות יתירה גם במה שמדפיסים בדפוסו, שהרי "פשע פעמים רבות נגד המביאים דבריהם לכרמו" של ש. ל. גולדנברג ולא רק במקרהו של אייכנבוים.

כידוע היה גולדנברג העורך הרשמי של ה"כרם חמד", ואילו העורך בפועל היה ש"ר. עם זאת כרך ד' של הקובץ (פראג תקצ"ט) שלח שד"ל את "ספר הכריתות" המפורסם שלו לש"ר ולשל"ג וכרמו. בין המאמרים וההשגות על שד"ל, שנתפרסמו בכרך זה והרגיזו את שד"ל, היה גם מאמרו הנ"ל של אייכנבוים נגד פירושו של שד"ל לפרק י"א של הספר "יסוד מורא". ש"ר, שמצבו היה קשה מאד באותם הימים, לא היה מעונין בריב עם שד"ל והצטער על "ספר הכריתות" שלו. ועוד לפני שהתפטר מן הרבנות בטארנופול בגלל רדיפות האדוקים ונתקבל לרב בפראג בשנת 1840, פנה למספר חכמים ובקשם, שיפייסו את שד"ל. בין החכמים, שעשו מאמצים להשלים בין שני היריבים, היה גם ר' משה לאנדא, ראש הקהילה בפראג, שהיה מקובל ומכובד גם על שד"ל. ואמנם אחר שיצא "כרם חמד" החמישי (בשנת 1841) ובו דברי כבוד לשד"ל, כתב זה האחרון מכתב פיוס לעורכו בפועל, הוא ש"ר. גם ש"ר וגם רמ"ל היו מעונינים בידידותו של שד"ל, ומשום כך לא יכלו — אולי בניגוד

לדעתו של גולדנברג — לפרסם את מאמרו האחרון של אייכנבוים, שעלול היה להצית את אש המחלוקת מחדש¹⁵.

ברם אייכנבוים לא נח ולא שקט והכין העתק שלישי מן המאמר, זה שלפנינו, כנראה, בשביל "המליץ" של צדרבוים. המאמר הפולמוסי "החדש" נכתב בקישינב, בג' שבט שנת "יתם כל עול" לפ"ק (תר"ו — 1846), חמש שנים אחר ששלח לגולדנברג את תגובתו הראשונה על דברי שד"ל, שנדפסו ב"ציון" בשנת 1841, ובו נתן פורקן לכל המרירות שנצטברה בליבו על שד"ל. בתור מוטו כתב בראש המאמר את הפסוק "הפץ עברות אפך וראה כל גאה והשפילהו" (איוב, מ, יא). בהקדמה הביא את דעותיהם של "פלוגי אלמוני" (ב. שטרן), יוסט, קרייצנאך ו"החכם המהנדס הגדול הפראפעסאר טערקוועס" עם מראה המקומות, שם נדפסו הדברים, והביע את תדהמתו, שאחר כל הדברים האלה ואחר שהוסיף "עוד על באורו הראשון להשלימו ולתמכו, והנה נמצאו דברי הרב (הראב"ע) ברורים וצודקים ומסודרים, ולא נמצא בהם נפתל ועקש" — עוד מחזיק שד"ל ביתרון באורו שלו. "אין זאת כי אם גבהות רוח וזדון לב" — מסיים אייכנבוים. ולאחר שגולל את הפרשה על גורל מאמרו, הטיח בסערת רוחו דברים קשים — אמנם קשים מדי — נגד שד"ל המכובד והנערץ: "ובגלל כל הדברים האלה הנני יוצא לקראת שד"ל — כותב הוא במאמרו שבכתב־יד — בחימה שפוכה להראות לכל, כי האיש הזה אוהב כבוד, לא ישבע כבוד, ואך את נפשו ישמור לאהוב אותה, ואת האמת יצער ויכניע ונכוחות לזרא לו — והוא בעיניו כמחוקק ומושל בממלכת הלמודים, וכל מי אשר לא ימלא אחרי דיעותיו יחשבנו לכופר ולמורד. ע"כ לא אכחיד דבר תחת לשוני, ואוכיחנו על פניו, על רוע ענייניו, ואשפיל גבהו וגאווה, וכל המית שאונו, אולי ישים אל ליבו, ויגרש און מקרבו, ויודה אשר אליו קראתי, ויענה ויאמר חטאתי, כי אנכי אך לשם האמת אלחם ולא אירא ולא אחת מפני איש".

ברור, שדברים כאלה¹⁶ לא יכלו להידפס לא ב"כרם חמד", ששד"ל היה אחד ממשותפיו הראשיים ושי"ר עורכו, ולא בשום עתון אחר. אף בעל "המליץ" כותב: "גם אנחנו לא אבנו להדפיס המאמר ההוא הנמצא בידינו כי הרבה אייכנבוים להכות את שד"ל בשבט פיו ולא נחפוץ להכאיב ללב האדם הגדול ההוא, אף כי ברור לנו כשמש, כי צדקו דברי יעקב ממנו"¹⁷. אכן, קשה להתוכח עם מי שתקיף ממנו!

15. עיין על ריב זה: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, הוצאה שנייה, ירושלים תשי"ב, כרך ב', 74–77.

16. אין אנו יודעים, אם סגנונו של אייכנבוים בהעתיקים האבודים היה כה הריף ועוקצני כסגנונו בכתב־היד שלפנינו. ברם, לפי עדותו של ארו, הביאוגראף הראשון של אייכנבוים, היו גם שם משפטים פוגעים ועולביים, למשל: על דברי שד"ל (ב"אנאלן") "כי פלוגי אלמוני" (שטרן), "הרהיב עזו לחלל את שמו הנודע בספרות העברית זה ט' שנים"; הגיב אייכנבוים בתשובתו הראשונה: "אלה תולדות שם, שם בן חמש עשרה שנה וילד את הבל" ("מצפה", ירחון שהוציא ארו בפטרבורג בשנת 1885 — יצאו רק 4 חוברות — סוף חוב' ד', במספרים מיוחדים, עמ' 16).

17. "המליץ", שנה ג', גל' 3, דף 43.